

Списание ЕПОХИ
Издание на Историческия факултет на
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Journal EPOCHI [EPOCHS]
Edition of the Department of History of
“St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo

Том / Volume XXVII (2019).
Книжка / Issue 1

ВАРНЕНСКАТА МИТРОПОЛИЯ В ИСТОРИОГРАФСКИТЕ ПРОУЧВАНИЯ

Иван ТЮТЮНДЖИЕВ, Невян МИТЕВ

THE METROPOLITAN ARCHDIOCESE OF VARNA IN THE HISTORIOGRAPHY

Ivan TYUTYUNDZHIEV, Nevyan MITEV

Abstract: The Ecclesiastical work in Varna started during the Late Antiquity when the Ancient city of Odessos became a bishopric centre and later on a metropolitan archdiocese. There is no explicit data that during the First Bulgarian state the city was a seat of a high clergyman. In the period 13th–14th century, Varna established itself as one of the most important cities in the country and a metropolitan archdiocese. The Ottoman invasion and the fact that the city was captured by the Turks didn't influence upon the strategic significance of the city, which remained a metropolitan archdiocese during the whole Ottoman period. The eparchy of Varna and Veliki Preslav has been one of the biggest spiritual centres in the Bulgarian lands since the Liberation in 1878 up to nowadays. The institution that has been in existence for more than thousand years and its importance, requires a significant work on its history to be written. Currently, some attempts for fractional studies have been made, but still there is no common research on the history of the institution.

The presented historiographical review in this research doesn't pretend to be comprehensive. The most important researches on the development and the role of the metropolitan archdiocese of Varna during the centuries and some other researches related to the topic are presented in the research. The basic problems which have occurred throughout the years have been dealt upon.

Key words: metropolitan archdiocese, Varna, historiography, institution.

Църковното дело във Варна е организирано още в периода на Късната античност, когато древният Одесос става център на епископия, а по-късно – на митрополия. По време на Първата българска държава няма сигурни данни, че градът е седалище на висше духовно лице. През XIII–XIV век Варна се утвърждава като един от най-важните градове на страната и митрополитски център. Османското нашествие и превземането от турците не повлиява върху важното стратегическо значение на града, който си остава митрополитски център по време на целия османски период. От Освобождението през 1878 г. до наши дни Варненската и Великопреславска митрополия е едно от най-големите духовни средища в българските земи. Хилядолетното съществуване и важното значение, което има тази институция, предполагат написването на значим труд върху нейната историята. Към настоящия момент са направени няколко частични опита за подобно проучване, но все още липсва обобщаващо изследване. Първата стъпка, която може да се направи в тази посока, е историографският преглед.

Гръцкият консул във Варна от средата на XIX век – Андре Вретос, посочва, че варненският митрополит е „почетен екзарх на патриарха на Константинопол на цялото Черно море и митрополит на Варна и Каварна“ [Vretos, A. 1856, p. 216; Данова, Н. 2016, с. 430]. В края на деветнадесетото столетие по време на своите пътувания по България К. Иречек отбелязва, че около 1840 г. след дванадесет годишно управление на Варненската епархия от месемврийските митрополити най-после е назначен варненски владика – Йосиф, който оставя дълбок спомен у българското население чак до неговото време [Иречек, К. 1974, с. 885].

Интересът към Варненската митрополия е привлечен от дейците на Варненското археологическо дружество в началото на XX век. В Известията на дружеството от 1909 г. са поместени спомените на Ст. Кабакчиев за гр. Варна от периода на Кримската война. Интересно е да се отбележи, че според автора в голяма степен митрополитите Йоаким и Порфирий изиграват решаваща роля за елинизирането на варненските гагаузи [Кабакчиев, С. 1910, с. 31–32]. В следващия брой на изданието е поместено специално изследване за българщината във Варна през XIX век. В статията е разгледана активната дейност на руския вицеконсул А. Рачински за изграждането на руски параклис, за да се води богослужение на славянски език, макар и в пределите на Цариградската патриаршия [Възраждането на българщината във Варна..., с. 7–11]. По-нататък в изследването е проследена ролята, която изиграва поп Атанас Георгиев в българо-гръцките противоречия. Той е инициатор за извършването на богослужения на славянски език в енорията на гръцката църква „Св. Богородица“. В едно събрание, организирано от поп Атанас при с. Николаевка, българите от Варненско решават да не припознават Гръцката патриаршия с нейните владици [Възраждането на българщината във Варна..., с. 11–17]. Спомените на К. Дановски също дават интересни сведения за събитията от 60-те год. на XIX век. Първоначално той е свещеник в гръцката църква „Св. Богородица“ във Варна, а от 1865 г. става свещеник в първата българска черква „Св. Архангел Михаил“ [Възраждането на българщината във Варна..., с. 17–27].

Особен интерес върху проблематиката засвидетелства Петър Ников. Въз основа на кореспонденцията на митрополит Йоаким авторът разглежда църковно-освободителното движение във Варна и Варненско през XVIII–XIX век [Ников, П. 1934], като обнародва общо 100 документа от кореспонденцията на варненския митрополит с Цариградската патриаршия, великия везир Мидхат паша и др. Чрез съпоставката на тези извори с други източници по въпроса изследователят прави пръв и към настоящия момент най-цялостен опит да проследи „... историческия развой на възраждането на българщината във Варна и Варненско и върху ролята, която е играл тогава, като Варненски владика, митрополит Йоаким...“ [Ников, П. 1934, с. VIII]. В друго свое изследване П. Ников прави опис на предосвободенската архива на Варненската митрополия – различни кондики, тефтери, тетрадки и книжа, които произхождат главно от църковно-училищните общини на Варна, Шумен и Добрич. Тези документи са били прибрани и скрити във Варненската митрополия от митрополит Симеон. Благодарение на П. Ников те стават известни на широкия свят [Ников, П. 1922, с. 1–22].

Веселин Бешевлиев публикува няколко изключително важни епиграфски паметника за Одесос през V–VI век. От единия научаваме името на одесоския епископ – Данаил. Друг паметник дава сведението, че в Одесос е починал доростолският епископ Дулкисимос. В трети се среща сирийската духовна титла „аба“. В. Бешевлиев предполага, че въпросният аба Маркилий е предстоятел на църковната община, образувана от малоазийски християни [Бешевлиев, В. 1983, с. 23–24]. А. Кузев счита, че Овечката епархия е опразнена в края на XIV век и разделена между варненския и месемврийския митрополит [Кузев, А. 1980, с. 86; Kuzev, A. 1975, p. 128–131]. Според автора вероятно след юли 1389 г. Варненската митрополия заедно с прилежащите ѝ в епархията крепости преминава под управлението на митрополитите на Месемврия и Анхиало [Кузев, А. 1981, с. 203].

В специално изследване А. Минчев разглежда проникването на християнството в Одесос. Авторът извлича информация и от раннохристиянските базилики в града. Въз основа на агиографската литература, епиграфските и археологическите данни Минчев заключава, че християнството навлиза в града в края на IV–нач. на V век. Изследователят допуска, че е възможно християнството да е проникнало и по-рано, още в първите векове на новата ера чрез заселници от Изтока [Минчев, А. 1986, с. 31–42].

В специално изследване Бистра Николова разглежда състоянието на църквата в Одесос–Варна в периода от V до XV век. Изследователката прави няколко важни заключения, сред които може да се отбележи, че след 458 г. до края на VI в. градът е една от малкото активни епископии в провинцията и израства в статут на архиепископия. Според Николова това се случва, когато църковното административно деление на провинциите Мизия и Хемимонт се налага и за градовете на север от Хемус, за които Марцианопол оглавява новата църковна административна провинция, която включва част от предишните мизийски архиепископии, докато Одесос става архиепископия в границите на старата провинция Мизия. В периода 538 г. – нач. на VII век Одесос вече е митрополията на Втора Мизия. Б. Николова заключава, че в периода от V–до нач. на XV век Варна остава църковно подчинена на Константинопол. В края на изследването е публикуван списък с известните имена на варненските епископи и митрополити от 458 до 1405 г. [Nikolova, B. 1998, p. 93–109].

Въз основа на легендарното сведение за посещението на св. Андрей и ръкополагането на първия епископ на Одесоската църква – св. ап. Амплий, В. Вачкова счита, че Одесоската църква била „по-старша сестра“ на Константинополската и смята, че може да се допусне, че местната християнска община е със статут на апостолска църква [Вачкова, В. Съдбата на Одесоската църква..., pass].

Л. Гайдова хронологизира събитията относно статута на Одесоската църква през V–VI век по следния начин. През 458 г. Одесос е епископия. Такъв е неговият статут до 518 г. През същата година одесоският епископ Йоан присъства на събора в Константинопол. Според авторката промяната настъпва през 538 г., когато са дадени права на одесоския епископ да продава имущество. Този акт трябва да се тълкува като израстване в църковната йерархия с ранг на митрополия. Така в периода 518–538 г. Одесос има статут на автокефална архиепископия, а след 538 г. – вече на митрополия [Gajdova, L. 1983, p. 296–300].

В своите научни дирения за Доростолската епархия Г. Атанасов коментира и Одесоската епископия, и Варненската митрополия. Този факт е неизбежен, тъй като районът на Варна в определени периоди е под юрисдикцията на Дръстърската катедра. Атанасов обобщава, че сведенията за първи епископ в Одесос са от 450 г. [Атанасов, Г. 2007, с. 85]. Авторът отбелязва, че в града загива и един доростолски епископ – Дулцисим, който според изследователя, емигрира в черноморския град по принуда [Атанасов, Г. 2007, 88]. По-нататък в изследването се акцентира и на факта, че при възобновяването на Варненската митрополия по време на Втората българска държава митрополитът се титулувал Варненски и Карвунски, а след 1327 г. остава само Варненски [Атанасов, Г. 2007, с. 327–328]. Според Атанасов Силистра преминава в диоцеза на варненския митрополит във връзка с отдаването на града от Иван Александър на деспот Добротица [Атанасов, Г. 2007, с. 333–334, с. 360]. Въз основа на епархийски списък № 21, датиран през 1462 г. и публикуван от Ж. Дарузес, Г. Атанасов установява, че подобно на Варна, Дръстър и Търново също са митрополии в диоцеза на вселенския патриарх по това време [Атанасов, Г. 2007, с. 336]. В друго свое изследване, посветено на Добруджанското деспотство, Г. Атанасов обвързва създаването на Варненско-Карвунската митрополия през XIV век с началото на Карвунския архонтат (деспотат) [Атанасов, Г. 2009, с. 67–75]. В отделна глава авторът проследява развитието на Варненската митрополия през втората половина на XIV век и нейната обвързаност с Доростолската епархия [Атанасов, Г. 2009, с. 162–182].

Върбан Тодоров и Андреас Либератос проучват архивните материали на гръцки език от ОДА – Варна. Въз основа на информацията от документите авторите изследват историята на Варненската гръцка община и митрополия през XIX–XX в. [Тодоров, В., Либератос, А. 2002, с. 44–60]. В друго проучване изследователите публикуват пълен опис на архивните колекции и книги на гръцки език от град Варна. В отделна глава е описан архивът на Варненската гръцка митрополия [Тодоров, В., Либератос, А. 2006, с. 83–171].

В няколко изследвания В. Плетнъв обнародва нови данни за Варненската митрополия и прави критичен анализ върху историята ѝ до XV в. В специално проучване върху възобновяването на митрополията в периода XIII–XIV век Плетнъв публикува 27 извора (със съкращения) за проблема. Авторът оборва мнението на Дарузес, че митрополията е преместена през 620 г. от Марцианопол в Одесос. Въз основа на археологически материал и предвид факта, че последните монетни емисии, които се откриват в Одесос са от времето на император Ираклий, сечени през 614 г., Плетнъв счита, че градът прекъсва своя живот в тази година. Относно отсъствието на варненските митрополити на заседанията на Синода в периода 1347–1369 г., авторът изказва мнението, че варненският митрополит Методий просто не присъства [Плетнъв, В. 2008, с. 126–142]. Това становище е в опозиция на твърдението на В. Гюзелев, че след 1347 г. Варненската епархия е вдовстваща и е под управлението на Овечкия митрополит. В друго изследване В. Плетнъв обвързва изграждането на варненската крепост с „възобновяването“ на Варненската митрополия през XI–XIV в. Изследователят подкрепя становището, че изграждането на духовния център във Варна по време на Втората българска държава може да е станало след 1261 г., когато е възобновена Константинополската патриаршия и тя си връща интереса към Северното Черноморие. В бел. № 7 авторът прави уточнението, че упоменатият от А. Кузев като първи известен варненски митрополит – Малахий, всъщност е митимнийски митрополит. Истинският първи митрополит е Методий [Плетнъв, В. 2008 а, с. 363].

В специално изследване върху писмените сведения за Одесос, Варна и района през V–XII в. В. Плетнъв се спира и на християнството. Авторът разглежда епархиите в провинциите Втора Мизия и Скития, сред които своето място заема Одесос. Изследователят изказва съждението, че поне до 544 г. Одесос е епископия към митрополията Марцианопол начело с епископ Мартин. Разгледани са детайлно епархийските списъци като извор за разглежданата проблематика. Плетнъв анализира източниците за сложната ситуация около превръщането на епископията в митрополия. По-нататък проучвателят отбелязва, че липсват данни Варненската епархия да е възстановена веднага след създаването на Българската архиепископия през 870 г. Най-вероятно районът на Варна е част от Дръстърската и Плисковската епархия, а по-късно – на Великопреславската. Според автора след освобождението на България от византийска власт до XIII в. не може да се определи дали Варна е седалище на висш архиерей, но градът е в границите на Дръстърската епископия/митрополия, част от диоцеза на Константинополската патриаршия. По-късно, след събора в Лампсак от 1235 г., архонът влиза в диоцеза на Търновската патриаршия. Книгата на Плетнъв завършва с подбор на писмени източници за събитията [Плетнъв, В. 2014, с. 212–262]. Към четвърта глава, посветена на християнството за района на Варна, са подбрани и публикувани повече от 20 източника [Плетнъв, В. 2014, с. 316–323]. Без съмнение изследването на В. Плетнъв трябва да полага основите на всяко ново проучване по въпроса.

В друго свое проучване дългогодишният археолог от Варненския музей представя историята на двете провинции Втора Мизия и Скития в периода IV–VII в., вpletена между варварските нашествия и християнството. Проследява утвърждаването на християнството в двете провинции, както и развитието на епархийските центрове по тези земи. Изследването е и опит на автора да представи раннохристиянската история на епархията на Одесос и Варна [Плетнъв, В. 2017].

През 2012 г. излиза от печат „История на Варна. Том 2. Средновековие и Възраждане (VII в. – 1878 г.)“. Автор на първата част „Варна през Средновековието“ е Валентин Плетнъв

[Плетньов, В. 2012, с. 13–302]. В отделна глава изследователят разглежда църковната организация на града и района през периода. Проследена е историята на Варненската митрополия от създаването на епископията в Одесос в V до края на XIV век [Плетньов, В. 2012, с. 259–292]. Във втората част на книгата „Варна през Късното средновековие и Възраждането (края на XIV в.–1878 г.)“ авторът Иван Русев разглежда и Варненската митрополия по време на османския период. Той прави опит за изясняване на църковната организация и разглежда църковно-националните борби на варненци. Русев прави списък с известните имена на варненските митрополити за периода XV–XIX век [Русев, И. 2012, с. 483–508]. Обобщено за „История на Варна. Т. 2“, може да се каже, че това е пръв опит да се изложи богатата история на града за сравнително дълъг хронологически период от VII в. до Освобождението през 1878 г. Към настоящия момент това е и първото обобщено проучване върху Варненската митрополия.

Също през 2012 г. от печат излиза сборник с 45 документа, отразяващи борбата на българите от Варненска и Преславска епархия за църковна независимост в периода 1840–1879 г. [**Борбите на българите...**]. Източниците внасят по-голяма яснота по този така важен проблем от историята на Варненския край.

Като самостоятелна тема на проучване могат да се обособят живота и дейността на варненския митрополит Симеон, обявен през 1872 г. за глава на катедрата във Варна и Велики Преслав, която управлява до своята кончина през 1937 г. За него е писано много в българската историография. През 1922 г. е издаден сборник в негова чест, по случай 50-годишнината от оглавяването на Варненско-Великопреславската митрополия [**Сборник в чест на Варненский и Преславский Митрополит Симеон...**], а съвсем наскоро излезе и първи том от неговите събрани съчинения [**Варненски и Преславски митрополит Симеон...**]. Личността на митрополит Симеон е ярък пример за духовен глава, който успява да обедини усилията на българите от Варненския край в борбата против чуждата власт.

Проблемът за Варненската митрополия не е подминат и от най-изтъкнатия проучвател на Добруджа и Черноморието през възрожденския период Велко Тонев. В своя обобщаващ труд, посветен на добруджанския край през Възраждането, в отделна глава авторът разглежда църковно-националните борби до 1870 г. и последвалите противоречия при разрешаването на църковния въпрос на българите. Както отбелязва самият Тонев, историческата съдба и българският облик на населението в Добруджа го превръщат в неизменна част от българските земи. По-голямата част от региона е включена в юрисдикцията на българските епархийски центрове Варна, Русе и Силистра. Изключение правят само 12 гагаузки села между Варна и Кюстенджа, които остават под юрисдикцията на Варненската гръцка митрополия [Тонев, В. 1973, с. 164]. Изключителен принос в развитието на проблематиката представлява трудът на В. Тонев върху Българското черноморие. С голяма вещина и изключителен професионализъм авторът проследява възникването и развитието на църковните противоречия през 40-те–60-те год. на XIX век в региона. От съществено значение за настоящото изследване е проследяването на трудния път към създаването на Варненско-Преславската епархия, произтичащ от разделението, упоменато в текста на фермана на великия везир Али Паша, както и чуждите влияния върху църковния въпрос в района на Черноморието [Тонев, В. 1995]. В друго изследване Тонев разглежда т.нар. гъркомани по Черноморието, включително и във Варна. Авторът проследява силното влияние, което имат в региона. Обуславя факторите, довели за подобно явление, сред които най-съществена роля изиграва Константинополската патриаршия [Тонев, В. 1993, с. 32–45]. Тонев изследва и влиянието на руското вицеконсулство във Варна върху българо-гръцкия църковен спор. Това е изключително стойностно проучване върху ролята, която изиграват руските дипломати – Рачински, Олхин и др., в българския национален проблем [Тонев, В. 1977, с. 83–99].

В редица изследвания, свързани с Варненския край и с църковното дело по българските земи, се засяга частично и проблемът за Варненската митрополия. Ще отбележим само някои от тях. Б. Николова изследва устройството и управлението на Българската църква в периода

IX–XIV в. Авторът проследява мястото и ролята на Варненската епархия в църковната организация по българските земи през този период [Николова, Б. 1997]. В своето обобщаващо изследване върху града в Тракия и Дакия през Късната античност В. Велков обръща внимание на факта, че Одесос е един от най-главните черноморски градове през този период. Авторът коментира наличните данни за съществуването на епископия и упоменава, че от града са известни трима епископи от този период – Дитас (към 458 г.), Йоан (към 518 г.) и Мартин (към 535 г.) [Велков, В. 1959, с. 220]. Д. Ангелов отбелязва, че Одесос е църковно средище още от ранновизантийската епоха. Изследователят счита също, че Варненската катедра е част от църковната организация на Първата българска държава, както и след падането на България под византийска власт, когато религиозният център на българските земи става Охридската архиепископия [Ангелов, Д. 1980, с. 69–72].

Едни от най-често използваните източници за църковното дело по българските земи са епархийските списъци на Цариградската патриаршия. Иван Снегаров прави критичен анализ на тези извори като достоверни източници на информация. Авторът се усъмнява в едновременното упоменаване в т.нар. Епифаниев (Псевдоепифаниев) списък, че Одесос е митрополитски център на провинция Мизия, а Марцианопол е митрополия на провинция Хемимонт II и втора митрополия след Пловдив в Тракия [Снегаров, И. 1956, с. 647–655].

Д. Гонис разглежда въпроса за Търновския събор от 1369 г. Проучвателят търси причината, поради която някои от митрополитите, сред които е и варненският, не са споменати в документите за това събитие [Гонис, Д. 1989, с. 40–54]. В друго свое изследване Гонис разглежда отношенията между Търновската патриаршия и крайбрежните митрополии и архиепископии – Варна, Месемврия, Созопол и Анхиало през XIV век [Гонис, Д. 1994, с. 455–470].

В своите проучвания върху Търновската митрополия Иван Тютюнджиев също дава сведения за Варненската епархия и някои от нейните водачи през османския период [Тютюнджиев, И. 1999; Тютюнджиев, И. 2007; Тютюнджиев, И. 2007 а; Тютюнджиев, И. 2008; Тютюнджиев, И. 2017]. В отделно проучване авторът разглежда екзархиите на Цариградската патриаршия в българските земи през XIV–XIX век, където е включена и областта Варна [Тютюнджиев, И. 2002, с. 559–575].

В. Гюзелев разглежда спора от втората половина на XIV век между Варненската митрополия и Несебърската катедра за някои селища в пограничните им райони [Гюзелев, В. 1975, с. 162–163; Гюзелев, В. 1981, с. 325–355]. Въз основа на някои документи авторът упоменава, че след превземането на Константинопол митрополията на Созопол, Анхиало, Несебър и Варна са включени в диоцеза на цариградския патриарх Геннадий Схolariй [Гюзелев, В. 2004, с. 29–35]. Изтъкнатият български изследовател въвежда в научно обръщение редица извори от Цариградската патриаршия, които имат отношение към българските земи. Сред тях се съдържат и документи, свързани с Варненската митрополия [Гюзелев, В. 1994]. В. Гюзелев и Ив. Божилов изследват духовно-религиозния живот и църковната организация в Добруджа през периода на Средновековието. Авторите обнародват нови документи, които са във връзка с разглежданата проблематика [Божилов, И., Гюзелев, В. 2004].

Сред чуждоезиковите издания си заслужава да се отбележи обобщаващият труд на Ж. Дарузес. Авторът публикува епархийските списъци на Константинополската патриаршия и прави критичен анализ на тези документи. Публикуваните от Дарузес извори дават изключително важна информация за състоянието и организацията на църковните учреждения по българските земи [Darrouzes, J. 1981].

В статията на М. Котзампаси сравнително пълно е представена историята на Варненската митрополия, като се започва с нейния пръв епископ ап. Амплий и последователно се разглеждат византийският и османският ѝ период. Очертан е диоцезът, като са представени по-важните храмове и манастирите, включени в него. През XIX в. варненски митрополити са редица видни личности, най-известна между които е Йоаким III, станал по-късно вселенски

патриарх. Изложението засяга и събитията след учредяването на Новата българска държава до 1914 г. [**Върнас митрополъ...**, pass.]

Представеният историографски преглед не претендира за изчерпателност. Той представя най-важните изследвания по въпроса за развитието и ролята на Варненската митрополия през вековете, както и някои отделни проучвания, които засягат частично разглежданата проблематика.

ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

Ангелов, Д. 1980 – Димитър Ангелов. Средновековният български град като църковен център. – В: Средновековният български град. София: БИД, 67–79. [Dimitar Angelov. Srednovekovniyat balgarski grad kato tsarkoven tsentar. – V: Srednovekovniyat balgarski grad. Sofia: BID, 67–79].

Атанасов, Г. 2007 – Георги Атанасов. Християнският Дуросторум – Дръстър. Доростолската епархия през Късната античност и Средновековието IV–XIV век. Варна. [Georgi Atanasov. Hristiyanskiyat Durostorum – Drastar. Dorostolskata eparhia prez Kasnata antichnost i Srednovekovieto IV–XIV vek. Varna].

Атанасов, Г. 2009 – Георги Атанасов. Добруджанското деспотство. Към политическата, църковната, стопанската и културната история на Добруджа през XIV век. Велико Търново. [Georgi Atanasov. Dobrudzhanskoto despotstvo. Kam politicheskata, tsarkovната, stopanskata i kulturnata istoria na Dobrudzha prez XIV vek. Veliko Tarnovo].

Бешевлиев, В. 1983 – В. Бешевлиев. Старохристиянските паметници от Варна като исторически извори. – ИИМВ, 19 (34), 19–34. [V. Beshevliev. Starohristiyanskite pametnitsi ot Varna kato istoricheski izvori. – INMV, 19 (34), 19–34].

Божилов, И., Гюзелев, В. 2004 – Иван Божилов, Васил Гюзелев. История на Добруджа, т. 2. Средновековие. Велико Търново, 2004. [Ivan Bozhilov, Vasil Gyuzelev. Istorija na Dobrudzha, t. 2. Srednovekovie. Veliko Tarnovo, 2004].

Борбите на българите... – Борбите на българите от Варненска и Преславска епархия за църковна независимост 1840–1879 г. Документи и материали. Варна. [Borbite na balgarite ot Varnenska i Preslavска eparhia za tsarkovna nezavisimost 1840–1879 g. Dokumenti i material. Varna].

Варненски и Преславски митрополит Симеон... – Варненски и Преславски митрополит Симеон. Съчинения. Т. I. Църква и история. Съст., подготовка на текстовете, предговор, встъп. студия, бележки, показалци и речници Емил Димитров. София: Изток–Запад. [Varnenski i Preslavski mitropolit Simeon. Sachinenia. T. I. Tsarkva i istoria. Sast., podgotovka na tekstovete, predgovor, vstar. studia, belezhki, pokazaltsi i rechnitsi Emil Dimitrov. Sofia: Iztok–Zapad].

Велков, В. 1959 – В. Велков. Градът в Тракия и Дакия през Късната античност. София. [V. Velkov. Gradat v Trakia i Dakia prez Kasnata antichnost. Sofia].

Възраждане на българщината във Варна... – Възраждане на българщината във Варна. – ИВАД, т. IV, 1911, 5–40. [Vazrazhdane na balgarshtinata va Varna. – IVAD, t. IV, 1911, 5–40].

Гонис, Д. 1989 – Димитриос Гонис. Състав на Търновския събор от 1359 г. – ИПр, 1, 40–54. [Dimitrios Gonis. Sastav na Tarnovskia sabor ot 1359 g. – IPr, 1, 40–54].

Гонис, Д. 1994 – Димитриос Гонис. Търново и крайбрежните митрополии и архиепископии (Варна, Месемврия, Созопол и Анхиало) през XIV век. – ТКШ, 5, 455–470. [Dimitrios Gonis. Tarnovo i kraybrezhnitate mitropolii i arhiepiskopii (Varna, Mesembria, Sozopol i Anhialo) prez XIV vek. – TKSH, 5, 455–470].

Гюзелев, В. 1975 – Васил Гюзелев. Chronicon Mesembriae. – ГСУ, ИФ, LXVI, 3, 147–193. [Vasil Gyuzelev. Chronicon Mesembriae. – GSU, IF, LXVI, 3, 147–193].

Гюзелев, В. 1981 – Васил Гюзелев. Несебър. – В: Български средновековни градове и крепости. Т. I. Градове и крепости по Дунав и Черно море. Варна, 325–355. [Vasil Gyuzelev. Nesebar. – V: Balgarski srednovekovni gradove i kreposti. T. I. Gradove i kreposti po Dunav i Chernо more. Varna, 325–355].

Гюзелев, В. 1994 – Васил Гюзелев. Извори за средновековната история на България (VII–XV в.) в австрийските ръкописни сборки и архиви. Първи том. Български, други славянски и византийски извори. София. [Vasil Gyuzelev. Izvori za srednovekovnata istoria na Bulgaria (VII–XV v.) v avstriyskite rakopisni sbirki i arhivi. Parvi tom. Balgarski, drugi slavyanski i vizantiyski izvori. Sofia].

Гюзелев, В. 2004 – Васил Гюзелев. Несебърската архиепископия – митрополия и нейните църкви и манастири. – Проблеми на изкуството, 1, 29–35. [Vasil Gyuzelev. Nesebarskata arhiepiskopia – mitropolia i neynite tsarkvi i manastiri. – Problemi na izkustvoto, 1, 29–35].

Данова, Н. 2016 – Надя Данова. България и българите в гръцката книжнина (XVII – средата на XIX век). София. [Nadya Danova. Bulgaria i balgarite v gratskata knizhnina (XVII – sredata na XIX vek). Sofia].

Иречек, К. 1974 – Константин Иречек. Пътвания по България. София. [Konstantin Irechek. Patuvania po Bulgaria. Sofia].

Кабакчиев, С. 1910 – Ст. Кабакчиев. Спомени за града Варна от времето на Кримската война (1853–56 г.). – ИВАД, III, 31–48. [St. Kabakchiev. Spomeni za grada Varna ota vremeto na Krimskata voyna (1853–56 g.). – IVAD, III, 31–48].

Кузев, А. 1980 – Александър Кузев. Развитието на градовете и създаването на нови епархии във второто българско царство. – В: Средновековният български град. София, 81–88. [Aleksandar Kuzev. Razvitiето na gradovete i sazhdavneto na novi eparhii vav vtoroto balgarsko tsarstvo. – V: Srednovekovniyat balgarski grad. Sofia, 81–88].

Кузев, А. 1981 – Александър Кузев. Варна. – В: Български средновековни градове и крепости. Том 1. Варна, 293–310. [Aleksandar Kuzev. Varna. – V: Balgarski srednovekovni gradove i kreposti. Tom 1. Varna, 293–310].

Минчев, А. 1986 – Александър Минчев. Ранното християнство в Одесос и околностите му. – ИНМВ, 22 (37), 31–42. [Aleksandar Minchev. Rannoto hristiyanstvo v Odesos i okolnostite mu. – INMV, 22 (37), 31–42].

Ников, П. 1922 – Петър Ников. Архивата на Варненската митрополия от преди Освобождението. – ГСУ, ИФФ. Кн. XVIII, 9, 1–22. [Petar Nikov. Arhivata na Varnenskata mitropolia ot predi Osvozhdenieto. – GSU, IFF. Кн. XVIII, 9, 1–22].

Ников, П. 1934 – Петър Ников. Българското възраждане във Варна и варненско. Митрополит Йоаким и неговата кореспонденция. София. [Petar Nikov. Balgarskoto vazrazhdane va Varna i varnensko. Mitropolita Ioakima i negovata korespondentsia. Sofia].

Николова, Б. 1997 – Бистра Николова. Устройство и управление на българската православна църква (IX–XIV век). София. [Bistra Nikolova. Ustroystvo i upravlenie na balgarskata pravoslavna tsarkva (IX–XIV vek). Sofia].

Плетньов, В. 2008 – Валентин Плетньов. Варненската митрополия през XIII–XIV век. – В: 10 книги за Варна, Варна, 126–142. [Valentin Pletnyov. Varnenskata mitropolia prez XIII–XIV vek. – V: 10 knigi za Varna, Varna, 126–142].

Плетньов, В. 2008 а – Валентин Плетньов. Изграждането на Варненската крепост и Варненската митрополия (XI–XIV век). – В: Християнската култура в средновековна България. Материали от националната научна конференция, Шумен 2–4 май 2007 година по случай 1100 години от смъртта на св. княз Борис Михаил (ок. 835–907 г.). Велико Търново, 354–371. [Valentin Pletnyov. Izgrazhdaneto na Varnenskata krepost i Varnenskata mitropolia (XI–XIV vek). – V: Hristiyanската kultura v srednovekovna Bulgaria. Materiali ot natsionalnata nauchna konferentsia, Shumen 2–4 may 2007 godina po sluchay 1100 godini ot smartta na sv. knyaz Boris Mihail (ok. 835–907 g.). Veliko Tarnovo, 354–371].

Плетньов, В. 2012 – Валентин Плетньов. Варна през Средновековието. – В: История на Варна, т. 2. Средновековие и Възраждане (VII в.–1878 г.). Варна, 13–302. [Valentin Pletnyov. Varna prez Srednovekovieto. – V: Istoria na Varna, t. 2. Srednovekovie i Vazrazhdane (VII v.–1878 g.). Varna, 13–302].

Плетньов, В. 2014 – Валентин Плетньов. Одесос, Варна и районът в античните и средновековните извори (V–XII век). Варна. [Valentin Pletnyov. Odesos, Varna i rayonat v antichnite i srednovekovnite izvori (V–XII vek). Varna].

Плетньов, В. 2017 – Валентин Плетньов. Втора Мизия и Скития през IV–VII век. Варварски нашествия и християнство. Варна. [Valentin Pletnyov. Vtora Mizia i Skitia prez IV–VII vek. Varvarski nashestvia i hristiyanstvo. Varna.]

Русев, И. 2012 – Иван Русев. Варна през Късното средновековие и Възраждането (края на XIV в.–1878 г.). – В: История на Варна, т. 2. Средновековие и Възраждане (VII в.–1878 г.). Варна, 305–591. [Ivan Rusev. Varna prez Kasnoto srednovekovie i Vazrazhdaneto (kraja na XIV v.–1878 g.). – V: Istoria na Varna, t. 2. Srednovekovie i Vazrazhdane (VII v.–1878 g.). Varna, 305–591].

Сборник в чест на Варненский и Преславский Митрополит Симеон... – Сборник в чест на Варненский и Преславский Митрополит Симеон. По случай Петдесет годишното му архиерейско служение. София. [Sbornik v chest na Varnenskiy i Preslavskiy Mitropolit Simeon. Po sluchay Petdeset godishnoto mu arhiereysko sluzhenie. Sofia].

Снегаров, И. 1956 – Иван Снегаров. Епархийски списъци като исторически извори за християнизацията на балканските славяни. – Известия на Института за българска история, 6, 47–55. [Ivan Snegarov. Eparhiyski spisatsi kato istoricheski izvori za hristiyanizatsiyata na balkanskite slavyani. – Izvestia na Instituta za balgarska istoria, 6, 47–55].

Тодоров, В., Либератос, А. 2002 – Върбан Тодоров, Андреас Либератос. Архивната колекция на гръцки език в Държавен архив – Варна и историята на Варненската гръцка община и митрополия (XIX–XX в.). – Годишник на

Военноморския музей – Варна, том II, Варна, 44–60. [Varban Todorov, Andreas Liberatos. Arhivnata koleksia na gratski ezik v Darzhaven arhiv – Varna i istoriyata na Varnenskata gratska obshtina i mitropolia (XIX–XX v.) – Godishnik na Voennomorskia muzey – Varna, tom II, Varna, 44–60].

Тодоров, В., Либератос, А. 2006 – Върбан Тодоров, Андреас Либератос. Опис на архивните колекции и книги на гръцки език в град Варна. София. [Varban Todorov, Andreas Liberatos. Opis na arhivnite koleksii i knigi na gratski ezik v grad Varna. Sofia].

Тонев, В. 1973 – Велко Тонев. Добруджа през Възраждането (културен живот, църковно-национални борби, революционни движения). Варна. [Velko Tonev. Dobrudzha prez Vazrazhdaneto (kulturen zhivot, tsarkovno-natsionalni borbi, revolyutsionni dvizhenia). Varna].

Тонев, В. 1977 – Велко Тонев. Руското вицеконсулство във Варна и българският църковен въпрос след Кримската война. – ИБИД, кн. XXXI, 82–99. [Velko Tonev. Ruskoto vitsekonsulstvo vav Varna i balgarskiyat tsarkoven vapros sled Krimskata voyna. – IBID, kn. XXXI, 82–99].

Тонев, В. 1993 – Велко Тонев. Гъркоманите по Българското черноморие през Възраждането. – Българска етнография, кн. 2, 32–45. [Velko Tonev. Garkomanite po Balgarskoto chernomorie prez Vazrazhdaneto. – Balgarska etnografia, kn. 2, 32–45].

Тонев, В. 1995 – Велко Тонев. Българското черноморие през Възраждането. София. [Velko Tonev. Balgarskoto chernomorie prez Vazrazhdaneto. Sofia].

Тютюнджиев, И. 1999 – Иван Тютюнджиев. Търновската митрополия през 17. и първата половина на 18. век. По документи от архива на метоха „Божи гроб“ на Ерусалимската патриаршия в Цариград. Велико Търново. [Ivan Tyutyundzhiev. Tarnovskata mitropolia prez 17. i parvata polovina na 18. vek. Po dokumenti ot arhiva na metoha “Bozhi grob” na Erusalimskata patriarshia v Tsarigrad. Veliko Tarnovo].

Тютюнджиев, И. 2002 – Иван Тютюнджиев. Екзархии на Цариградската патриаршия в българските земи през XIV–XIX век. – Търновската книжовна школа, 7, 550–565. [Ivan Tyutyundzhiev. Ekzarhii na Tsarigradskata patriarshia v balgarskite zemi prez XIV–XIX vek. – Tarnovskata knizhovna shkola, 7, 550–565].

Тютюнджиев, И. 2007 – Иван Тютюнджиев. Търновската митрополия през XV–XIX в. Велико Търново. [Ivan Tyutyundzhiev. Tarnovskata mitropolia prez XV–XIX v. Veliko Tarnovo].

Тютюнджиев, И. 2007 а – Иван Тютюнджиев. Гръцки извори за историята на Търновската митрополия през XV–XIX век. Велико Търново. [Ivan Tyutyundzhiev. Gratski izvori za istoriyata na Tarnovskata mitropolia prez XV–XIX vek. Veliko Tarnovo].

Тютюнджиев, И. 2008 – Иван Тютюнджиев. Търновският епископат XII–XXI в. Велико Търново. [Ivan Tyutyundzhiev. Tarnovskiyat episkopat XII–XXI v. Veliko Tarnovo].

Тютюнджиев, И. 2017 – Иван Тютюнджиев. История на българския народ XV–XVII в. Велико Търново. [Ivan Tyutyundzhiev. Istoria na balgarskia narod XV–XVII v. Veliko Tarnovo].

Darrouzes, J. 1981 – J. Darrouzes. Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae. Paris.

Gajdova, L. 1983 – Zur Problem über die Einbeziehung der Odesser Kirchengemeinde in der Rangliste der autokephalen Archiepiskopate. – Pulpudeva, 4, 296–300.

Kuzev, A. 1975 – A. Kuzev. Zwei Notizen zur historischen Geographie der Dobrudža. – Studia balcanica, 10, Sofia, 128–131.

Nikolova, B. 1998 – B. Nikolova. The Church of Odessos – Varna between Byzantium, The Bulgarian Tsardom and the Patriarchate of Constantinople. – Études balkaniques, 1–2, 93–109.

Vretos, A. 1856 – Andre Papadopoulo Vretos. La Bulgarie. Ancienne et moderne. Saint–Peterbourg.

Интернет базирани източници

Вачкова, В. Съдбата на Одесоската църква... – В. Вачкова. Съдбата на Одесоската църква и скитските монаси. Одесос – дисидентстващата църква на св. ап. Андрей. [V. Vachkova. Sadbata na Odesoskata tsarkva i skitskite monasi. Odesos – disidentstvashtata tsarkva na sv. ap. Andrey]. – <<http://www.istor-konf-varna.com/Dokladi/Text/2017/%D0%92%D0%B0%D1%87%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0.pdf>>, достъпен декември 2018

Βάρνας μητρόπολη... – Κοτζιάμπαση, Μ. Βάρνας μητρόπολη. – In: Encyclopaedia of the Hellenic World, Black Sea. 2008. – <<http://www.ehw.gr/l.aspx?id=11341> > accessible January 2018

Съкращения

ГСУ, ИФ – Годишник на Софийския университет, Исторически факултет [Godishnik na Sofiyskia universitet, Istoricheski fakultet]

ГСУ, ИФФ – Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет [Godishnik na Sofiyskia universitet. Istoriko-filologicheski fakultet]

ИБИД – Известия на Българското историческо дружество [Izvestia na Balgarskoto istoricheskoto druzhestvo]

ИВАД – Известия на Варненското археологическо дружество [Izvestia na Varnenskoto arheologicheskoto druzhestvo]

ИНМВ – Известия на Народния музей – Варна [Izvestia na Narodnia muzey – Varna]

ИПр – Исторически преглед [Istoricheski pregled]